

Újabb szempontok a kisebbségi irodalom vizsgálatában

Az 1980-as évek magyar (és helyyel-közzel az európai) irodalomtudománynak reális törekvése volt a kisebbségi irodalom státusának a meghatározása. A szakemberek ebben a témában korábban óvatosan (sőt, taktikusan) fogalmaztak, mivel elkerülhetetlenül ideológiai és történelmi-politikai tényeket is értelmezniük kellett. Mind az anyaországi, mind pedig a kisebbségi (korábban nemzetiségi) irodalomtudományban nagyon sok megideologizált, néha ködösítő, egy-egy aspektust eltorzító, felnagyító elméletek születtek. Olyannyira, hogy igyekeztek magát a *kisebbségi irodalom* kifejezést is kiszorítani a köztudatból, és helyette a marxista-leninista ideológiához közel álló *nemzetiségi irodalom* terminust használták. Ez utóbbi került be az irodalomtörténetekbe és kézikönyvekbe is. A nyolcvanas évek második felétől átértékelődik a kisebbségi irodalomról vallott felfogás, polgárabb és liberálisabb meghatározások születnek — olykor egymástól teljesen függetlenül —, az anyaországi elméletek mellett a kisebbségi irodalom is megfogalmazza önmagát. Ezek a meghatározások, illetve önmeghatározások válaszként jönnek létre a kisebbségeket ért kihívásokra. Megteremtődik az önálló kisebbségi irodalom modellje: önálló hagyománnyal, intézményekkel, könyvkiadással és olvasóréteggel. 1968 után Romániában két kisebbségi irodalom is önállóságra rendezkedik be: a romániai magyar és a romániai német irodalom. A hetvenes és a nyolcvanas években megfogalmazódnak ennek a két kisebbségi irodalomnak a sajátos elméletei, majd megszületnek ezeknek az elméleteknek az összegezései, illetve újabb vizsgálati szempontjai.

A legértékesebb tanulmány ebben a témában a Görömbei Andrásé, aki egy hosszabb periódus értékelő összegezésére vállalkozik.¹ Elvégzi a kisebbségi irodalomról magyar nyelven megfogalmazott nézetek és megállapítások kritikai vizsgálatát, és igyekszik a fogalomhasználatban egyfajta rendszert teremteni. A magyar irodalomtörténeti gyakorlatot követve az egyetemes magyar irodalom felől közelíti meg a magyarországi, a nemzetiségi és a nyugati magyar irodalmat. Abból indul ki, hogy művészi esélyük azonos értékű és egymáshoz való viszonyuk mellérendelt, „közös vonásuk az egységtudat”. Bár a magyarországi irodalomhoz képest a nemzetiségi és a nyugati magyar irodalomnak elkülönítő vonása is van: a kettős kötődés, a kettős identitás. A továbbiakban a tanul-

mánynak csupán arra a részére összpontosítunk, amely a kisebbségi, illetve (Görömbei terminológiáját tiszteletben tartva) a nemzetiségi irodalomra vonatkozik. A magyar művelődéstörténetben 1918 óta beszélhetünk nemzetiségi irodalomról, ettől kezdve „speciális történelmi létezés vette kezdetét” (Görömbei). Az irodalmi tudat ennek ellenére sokáig megőrizte az egység gondolatát, és a felvidéki, erdélyi, vajdasági elnevezéseket egyszerűen táji, területi értelemben használta. „Ezeket a terminológiákat azonban az új történelmi státus tartóssága fokozatosan háttérbe szorította, s kialakultak a történelmi realitáshoz igazított fogalmak: csehszlovákiai, jugoszláviai, romániai — majd 1945 után a kárpát-ukrajnai — magyar irodalom. Alapvető közös vonásuk, „hogy nyelvükkel, kultúrájukkal, régebbi történelmi hagyományukkal, s jórészt érzelmi kapcsolataikkal a magyar nemzeti tudathoz, az egyetemes magyar kultúrához kötődnek, előzményüknek, hagyományuknak az egyetemes magyar irodalmat, kultúrát tekintik, viszont létezésük állami, anyagi és részben kulturális keretét is az az állam határozza meg, amelyikben élnek.”² Gáll Ernő egzisztenciális alapkérdéseket tárgyal elméleti szinten, meghatározása szerint a nemzetiségnek, így a nemzetiségi irodalomnak is elvileg nemzeti érvényű státusa lehet valamely állam keretében, „a nemzetiségi jelző éppen ezt az elvi egyenlőséget hangsúlyozza”.³ Tömören fogalmazva tehát: a nemzetiség államalkotó, közösségi autonómiával rendelkező, a maga sajátosságait szabadon formálható etnikum. Ha mindez hiányzik, akkor egyszerűen csak kisebbségről beszélhetünk. Az utódállamokban élő magyar etnikum helyzetéből kiindulva egyáltalán nem használhatjuk, illetve még nem használhatjuk a Gáll Ernő-i értelemben vett magyar nemzetiség kifejezést, mivel nem rendelkezik társnemzeti státussal, közösségi jogokkal, közigazgatási és kulturális autonómiával. Egyelőre tehát a magyar kisebbség elnevezés a legmegfelelőbb, az irodalomban pedig a magyar kisebbségi irodalom.

Az autonóm nemzeti irodalomhoz hasonlóan a kisebbségi irodalomnak is legfőbb funkciója egy közösség önkifejezése, saját identitásának művészi megteremtése és tudatosítása. „A magyar irodalomnak [...] nem táji vagy nyelvi változatai ezek az irodalmak, hanem sajátos élményekkel elkülönülő autonóm egységei. A kettős kötődés tehát nem funkciójuk, hanem sajátosságuk.”⁴ Görömbei András a kisebbségi és a nyugati magyar irodalom két alapsajátosságát értelmezi újra. Az egyik a sokat hangoztatott híd-szerep, amely szerint a kisebbségi irodalom hivatott arra, hogy a fordításon és a kölcsönös tájékoztatáson túlmenően az „interetnikus érintkezés” következtében „közös kulturális tradíció kialakítását is elvégezze”. (Szeli István) A nyugati magyar irodalom szerepe egyszerűbb: magyar irodalmi értékeket közvetít a Nyugat felé, illetve a

nyugatiakat a magyar nyelvterület felé. Újszerű Görömbei hangsúlyozása, szerinte a híd-szerep a kettős kötődésből adódó speciális lehetőség, és nem alaptevékenység. Nem szabad tehát összetévesztenünk az említett irodalmak alapfunkciójával, az autonóm-igényű személyiség és közösség önkifejezésével. A híd eszköz, nem pedig cél. A nemzetiségi, illetve kisebbségi és a nyugati magyar irodalom másik sajátossága szükségszerűségéből fakad: az irodalmiság fogalmát tágabban értelmezik, mint a nemzeti irodalmak. „A nemzetiségi irodalmak autonóm, a nemzettel — az önálló államiság kivételével — azonos értékű, lehetőségű nemzetiségi irodalommal akarnak válni. Ebben az irodalmi nemzetté válásban minden, irodalmilag is minősíthető értékre szükségük van, erősebben, egyértelműbben, mint a nemzeti irodalmaknak.”⁵

A kisebbségi irodalom kérdéskörét egészen más perspektívából közelíti meg Michael Markel romániai német irodalomtörténész.⁶ A romániai német irodalom sajátos helyzetéből indul ki, ebben az esetben egy nyelvi szigeten létrehozott kisebbségi irodalommal van dolgunk, ez az irodalom funkciójában is ehhez a léthez igazodik, így válhatott „egy kisebbség öntudati megnyilvánulásává”. Ennek a sajátos kisebbségi irodalomnak hét identitás-meghatározó tényezőjét veszi számba a szerző.

1. Földrajzi tényező

A romániai német irodalom kimondottan zárt közegben hat. Tudata a teljes területi integráció, a többé vagy kevésbé kialakult önállóságkonceptió és az egyértelmű külső tájékozódás között vibrál.

2. Nyelvi tényező

A kisebbségi irodalom legnyilvánvalóbban nyelvezetében különbözik a többségi irodalomtól. Michael Markel megállapításának komoly valóság alapja van, ugyanis a romániai németek sajátos nyelvi helyzetben vannak, egyszerre ideális és kétes is ez a nyelvi állapot: a német irodalmi nyelvet iskolákban sajátítják el, a nyelvjárás (középkori eredetű dialektus) használhatatlan az irodalom számára, a hivatalos államnyelv pedig más kultúra része. Az erdélyi német irodalmi nyelvnek nincs tehát köznyelvi tartaléka, import nyelv, hiányoznak belőle a sajátos valóságot megnevező fogalmak, „megnyugtatóan pontos, kimerített standard nyelv ez”. (M. Markel)

3. Demográfiai tényező

A mai romániai német irodalomban kevés az alkotó, vészesen lecsökent a potenciális olvasói kör, teljesen hiányzik a kritika, és hiányzanak ennek az irodalomnak a médiumai. Ezek a zárt és megcsontított viszonyok negatívan befolyásolják az irodalom alakulását.

4. Szociológiai tényező

A romániai németek évszázadokon át arra törekedtek, hogy megte-remtsék a középosztály társadalmát, ez hiányzik a hagyományos társadalmi piramisok csúcsából és aljából is. Ma már nincsenek mecénások, nincs érdekeltség a művészet létrehozására, nincs szabad írói státus. Az erős társadalmi kontroll leköti a kisebbség kreatív energiáját, egyfolytában a szociális védelmi mechanizmusok kialakításán fáradozik. A romániai német irodalom kisvárosi, sőt, falusi talajból nőtt ki, a városi életformákat legjobb esetben kívülről hozta be, elbizonytalanítva a felkészületlen befogadót.

5. Etnopolitikai tényezők

Ezen a ponton teljesen megegyezik Michael Markel és Gáll Ernő véleménye a kisebbségi demokráciáról. Markel szerint, ha nem adatik meg a kisebbségeknek a kiváltságos vagy a demokratikus nagyvonalúsággal biztosított társadalmi lét, akkor kénytelenek a fennmaradásukért küzdeni, és hajlamosak arra, hogy mindent a kollektív túlélés szolgálatába állítsanak. Így megváltozhatnak az irodalom alapvető funkciói, és előtérbe kerül a megmaradásért folytatott küzdelem, a didaktika, a pragmatizmus, a konzervativizmus, a provincializmus stb.

6. Etnológiai tényező

A kisebbségi irodalomnak van kapcsolata az anyaországi irodalommal, és ez utóbbinak a szokásaiban inkább megragadható a specifikum, a humor. Az irodalom nem kerülheti meg az entikai nüanszokat, így a romániai német irodalom sem. „Önállósága” viszont csak annyiban realitás és esély, amennyiben a produkcióban és a recepcióban arra a területre összpontosít, amelyet sem a német, sem a román irodalom nem észlel egészében. És ez a román társadalom sajátosan német része.

7. Művelődéstörténeti tényező

A kisebbségi irodalom etnikai sajátossága nem egyedül a nyelv terméke, hanem művelődéstörténeti tényezőké is. A német irodalom iránti érdeklődésen kívül művelődéstörténeti tény az erdélyiek nyugati vándorlása, amely középkori hagyományokra vezethető vissza, és hatása kimutatható az anyagi és a szellemi kultúrában, valamint a mentalitás- és viselkedésbeli sémákban. Ez teszi aztán lehetővé, hogy a romániai német irodalom ne egyszerűen német nyelvű román irodalom legyen.

Michael Markel elsősorban irodalmon kívüli identitás-meghatározó tényezőket von be a vizsgálatba, és ezeknek a romlásán mutatja ki a romániai német irodalom válságát. A kisebbségi irodalommal foglalkozó tanulmányok egyik kulcsszava szintén a válság. A kisebbségi magyar irodalmak válságának legfőbb forrása az, hogy a jelenkori körülmények között már nem hat, illetve másképpen hat az 1989 előtt megfogalma-

zott helyzetű, nem használhatók a korábbi nemzetiségi, illetve kisebbségi elméletek, nincs alapja a megideologizálásnak. Ma a kisebbségi irodalmak igyekeznek megszabadulni korábbi tudatalakzataiktól, és tiltakoznak mindenféle elmélet ellen. A legradikálisabb felfogások szerint (Bretter-iskola) a kisebbségi irodalomnak meg kell szabadulnia saját irodalomtörténeti kövületeitől, és az ún. szabadságesztétika mellett kötelezze el magát. Mára a transzszilvanizmus, a nemzedékiség, a híd-szerep a művészet autonómiájától elidegenített tudatforma lett, mivel a művészi szabadságot a megkötöttségbe, a provincializmusba kényszerítheti. Anélkül, hogy ennek a tételnek a kritikájába bocsátkoznánk, nem érdektelen külön is kitérni a szabadság fogalmának néhány értelmezésére a romániai magyar irodalomban, ugyanis ennek az irodalomnak sajátos szabadságkultusza van. Kányádi Sándor a költészetet többször is hiányérzetünk fenntartójának nevezte. Ha ezt a megállapítást egy kisebbségi irodalom egészére kiterjesztjük, akkor ez az irodalom egy egész etnikum hiányérzetének a fenntartójává és kifejezőjévé válhat. A kisebbség történelmi-politikai helyzete folytán ez a hiányérzet állandóan újratermelődik. Erre számtalan példát találhatunk a romániai magyar irodalom hetvenéves történetében. A hiányérzet legfőbb oka a teljesség utáni vágy, a szabadság hiánya. Görömbei András ezt így foglalja össze: „A nemzeti identitásnak, önazonosságának és önkifejezésnek [...] alapvető kritériuma a szabadság.”⁷ A kisebbség elméletekkel és magával az irodalommal kompenzálhatja ezt a hiányt, megteremtve a szabadság illúzióját, illetve a szabadság illúziójának az elméletét. Adott körülmények között ez a forma nem lehet csak ideologizált vagy csak esztétizált, és az is irodalomtörténeti tény, hogy csak kisebbségi szellemi közegben születhetnek valódi szabadságesztétikák és valódi szabadságesztétikák.

Ma a kisebbségi irodalom a szerepválságon kívül tudatválsággal is küzd. Ennek az irodalomnak korábban a szó legnemesebb értelmében vett küldetésstudata volt, amelyet már létrejöttékor megfogalmazott, és mindig is ragaszkodott hozzá. Ennek a tudatválságnak a természetét elemzi egyik tanulmányában Pomogáts Béla.⁸ Szerinte a magyar kisebbségi irodalmi tudat esett már át hasonló válságon, ezt annak idején a „kettős kötődés” elmélete oldotta fel. „Közismert, hogy ez az elmélet a nemzetiségi irodalmak etnikai, nyelvi és kulturális, valamint állampolgári és társadalmi kötődését tételezte, s ennek keretében egyaránt kifejezte a széttagolt magyar irodalmi kultúra egységének és különbözőségének tudatát.”⁹ Ezt az elméletet mára meghaladta a tudatot formáló történelmi valóság, és beszélünk kell egy „harmadik”, a kisebbségi irodalom szempontjából talán legfontosabb kötődésről is, arról, hogy a kisebbségi irodalomnak elsősorban a romániai, a szlovákiai, a vajdasági és

a kárpátaljai magyarság etnikai és kulturális fennmaradását kell szolgálnia, és ezzel bizonyos regionális elkötelezettséget és érdeket kell kifejeznie.¹⁰ Pomogáts Béla nem akarja provinciába kényszeríteni a kisebbségi irodalmat, hanem Roland Barthes egyik tételével perspektívához juttatja, ugyanis az irodalmat intézménynek és műnek is tekinthetjük egyszerre. Ebben az összefüggésben más lehet a kisebbségi irodalom irodalomtörténeti megítélése: „mint intézmény a maga különleges helyzetének megfelelően működik, autonómiára törekszik, s amilyen mértékben a nemzetiségpolitikai gyakorlat ezt lehetővé teszi, mint sajátos kulturális autonómia kíván beilleszkedni a szomszédos országok irodalmának intézményes szerkezetébe; mint mű, pontosabban mint művek esztétikai és történeti rendszere viszont a magyar irodalom szerves részét alkotja”.¹¹

Dávid Gyula kolozsvári irodalomtörténész a kisebbségi író válsághelyzetét elemzi.¹² „Olyan időben élünk, amely az író számára elsősorban is *értékválság* (vagy ha akarjuk: *értékváltás*), olyan — tulajdonképpen természetes — irodalomtörténeti folyamat, ami ebben a régiókban és különösképpen a magyar irodalomban éppen erre az időre érett be.”¹³ Ennek a válságnak már korábban is voltak tünetei, és ezek mára az irodalmi fejlődésben az értékváltás tényezői lettek, de részévé váltak az irodalom mai válságának is. A válságérzet másik vetülete az író megváltozott közösségi státusából fakad. A mai kisebbségi irodalom sorra levetkezte korábbi funkcióit, azokat, amelyeket a sajátos történelmi-politikai helyzet kényszerített rá. Megváltozott tehát az írónak és az irodalomnak a státusa, és ennek a változásnak az író belső motivációrendszerében is végbe kell mennie. Végül a válság harmadik összetevője az írott és a nyomtatott betű gazdasági válsága, és ez manapság újabb „rémként” leselkedik az íróra. A szellemi érték áruvá válása negatív hatással van az alkotómunkára, csökken a megdrágult könyvek iránti kereslet, feljövőben van a „szabadidő”-irodalom az igényesebb szépirodalommal szemben.

Úgy tűnik tehát, hogy a szakma kijelölte a kisebbségi irodalom helyét. A kényelmetlenebb, a kárhozatos, de egyben az igazabb út az lenne, ha a magyar kisebbségi irodalom önmaga találná meg a helyét az egyetemes magyar irodalomban, ha vállalná saját tudatalakzatainak kritikáját, mert hétévtizedes történetében alig akadt olyan szakasz, amelyben ne lett volna jelen valamilyen domináns ideológia, hogy aztán ehhez igazítsák az irodalom értékelési szempontjait és módszereit.

Jegyzetek

1. Görömbei András: *Sokféleség és egységtudat az egyetemes magyar irodalomban*. Látó, 1990. 11. 1326—1343.
2. Uő.: *I. m.* 1332.
3. Gáll Ernő: *A sajátosság méltósága és ami mögötte van*. In: *A sajátosság méltósága*. Buk., 1983. 96.
4. Görömbei András: *I. m.* 1333.
5. Uő.: *I. m.* 1334.
6. Michael Markel: *Egy kisebbségi irodalom identitásválsága*. (Ford. Végh Balázs). Látó, 1992. 8. 63—69.
7. Görömbei András: *I. m.* 1327.
8. Pomogáts Béla: *Korfordulón*. Forrás, 1992. 8. 61—67.
9. Uő.: *I. m.* 65.
10. Uő.: Uo.
11. Uő.: *I. m.* 66.
12. Dávid Gyula: *A kisebbségi magyar irodalom válsághelyzetei*. Hittel, 1992. 3. 92—96.
13. Uő.: *I. m.* 92.